

Р. Мухитдинов

"ДИУАН ЛУҒАТ ӘТ-ТУРКТЕГІ" ЖӘНЕ АРАБ МОРФОЛОГИЯСЫНДАҒЫ
УАЗНДАРДЫҢ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ МЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ

М.Қашқаридің еңбегі туралы мындаған зерттеулер мен мақалалар бар. Алайда «Диуан луғат әт-туркті» араб сөздіктерімен, сондай-ақ жалпы араб тіл білімімен, Диуанда келген түркі тіліне қатысты ережелермен салғастырған еңбектер өте аз. Исхақ әл-Фараби мен М.Қашқаридің сөздіктерінің өзара ұқсастығын, дәлірек айтсақ, М.Қашқари «Диуан луғат әт-турк» сөздігін өзінен шамамен жүз жыл бұрын өмір сүрген Исхақ әл-Фарабидің «Диуан әл-әдәб» сөздігін құрастыруда ұстанған принциптері мен тәсілдері негізінде құрастырғандығын зерттеген ғалымдар көп емес және оның өзінде толық зерттеулер жүргізілмеген. Алғаш рет неміс шығыстанушысы Г.Бергштроссер э-Замахшаридің «Мукаддимә әл-әдәб» кітабының қолжазбаларын зерттеу барысында «Диуан әл-әдәб» туралы мәліметтер тауып алады да, ол сөздіктің атауы мен «Диуан луғат әт-турк» сөздігінің атауының арасындағы ұқсастыққа назар аударады /1, 15/. "Диуан әл-әдәб" пен "Диуан луғат әт-турктің" ұқсастықтары туралы "Диуан әл-әдәбі" баспаға әзірлеп дайындаған және оған ғылыми алғы сөз жазған мысырлық ғалым Омар Мұхтар, Исхақ әл-Фарабидің ұстанған дәстүрімен сөздік құрастырғандардың қатарында М.Қашқариді де бір-екі сөйлеммен атап кеткен /2, 53/. А.Н.Кононов /3, 3-18/, /4, 3-10/, А.Б.Халидов басқа зерттеушілерге карағанда тереңірек барған. Әсіресе А.Б.Халидовтың "Диуан луғат әт-турк" пен "Диуан әл-әдәб" сөздіктерінің ұқсастықтары туралы бірнеше мақалалары жариялаған /5, 84-91/. Ғалымның "Диуан луғат әт-турк" пен "Диуан әл-әдәбінің" жалпы ұқсастықтарын зерттеуге арнаған "Словари Исхака ал-Фараби и Махмуда ал-Кашгари (из истории лексикографии в Средней Азии X-XI вв)" /6/ атты еңбегінде терең талдаулардан гөрі жалпы шолу

жасағанын байқаймыз. Ол бұл еңбегінің бірінші бөлімінде аталған екі сөздіктің жалпы ұқсастығын жазып, екінші бөлімде "Диуан әл-әдәб" сөздігінің кіріспесін, ал үшінші бөлімде "Диуан луғат әт-турк" сөздігінің кіріспесін орыс тіліне аударған. Бұл екі сөздіктің ұқсастығы туралы қазақ ғалымдары Ә.Дербісалиев /7, 142/ пен Ш.С.Қалиева да айтқан /8, 50/. Ә.Дербісалиев: "Мұның өзі, сөйтіп, Махмұт бабамыздың "Түркі сөздерінің жинағын" құрастыруда Отырар ғалымының (яғни Исхақ әл-Фарабидің. – М.Р.) кітабын өзіне үлгі еткені, одан үйренгені күмән тудырмайды", – дейді /7, 142/.

М.Қашқари қолданған морфологиялық уазндарды (үлгі, форма) араб тіліндегі морфологиялық уазндармен салыстыра толық зерттеу жүргізілмеген. Әл-Фарабидің "Диуан әл-әдәб" сөздігі мен М.Қашқаридің "Диуан луғат әт-турк" сөздіктерінің құрылысын түсіну үшін араб тіліндегі морфологиялық уазндардан хабардар болу қажет. Себебі екі ғалым да сөздіктеріндегі атау сөздерді уазндардың негізінде жүйелейді. Яғни аталған екі сөздіктен кез келген сөзді табу үшін алдымен ол сөздің уазнын білу керек. Сонда іздеген сөздің сөздіктің қай тарауында, қандай бапта тұрғандығын анықтауға болады. Араб тілінде сөздердің уазндары сарф ілімінде (араб тілінің морфологиясында) зерттеледі. Ал араб тілінің морфологиясының зерттелу тарихына көз жүгіртсек, оның да, басқа араб тілі деңгейлері тәрізді, Құран тілін үйренуден басталғандығын көреміз. Ғалымдар Құранның сырлы тілін, жағымды үнін, құпия әсерін зерттеуге әуелден-ақ ынтық болған. Адам сана-сезімін баурап алатын бұрын-соңды естімеген мұндай керемет туындыны шешен тілді, аузы дуалы деген арабтың талай ақын-шайырлары лажсыз мойындады, тілінің көркемдігіне бас иді.

Ш.С.Қалиева бұл тарихи шындықты: "Құран тілін үйрену және зерттеу – әр мұсылман ғалымына ең қасиетті борыш болды және тіл білімі басқа ғылымдардың қатарында болмады, дәрежесі басқаларға карағанда анағұрлым жоғары тұрды", – деп көрсеткен /8, 36/.

Ғалымдар араб тіліндегі сөздердің көпшілігі үш әріптен тұратындықтан, олардың түбір немесе тірек уазнының негізгі әріптері етіп الفاء фа, العين айн және اللام ләм әріптерін ل – ع – ف фа – ға – лә тандап алған /9, 10/. Ол араб тіліндегі فَعَلَ фаәлә "істеу", "жасау" деген мағыналарды беретін етістіктен алынған.

Араб тілінде әр сөз табын басқа сөз табынан ажыратып тұратын белгілері болады. Мысалы, التَّوِين – ُ، ِ، ٍ (-ан, -ун, -ин) және الألف واللام للتعريف әлиф пен ләм белгілі халді білдіретін әл артиклі есімдердің басқа сөз табынан ажырататын белгілері /10, 32/, ал تاء الفاعل тә әл-фаәил (өткен шақ етістіктің соңына жалғанып, сөйлемде бастауыштың қызметін атқаратын "мен", "сен" деген мағыналарды беретін есімдік (дамир) мен ياء المخاطبة иә әл-мухатаба (осы шақтағы етістіктің соңына жалғанып, екінші жақтағы әйел тегін білдіретін және сөйлемде бастауыштың қызметін атқаратын "сен" деген мағынаны беретін есімдік (дамир)) өзі жалғанған сөздің етістік екендігін білдіреді /11, 6/. Араб есімдері мен етістіктері арасындағы айырмашылықтың бірі есімдер тануинмен аяқталады және олар ешқашан мажзум, яғни сукунмен келмейді, ал етістіктердің соңғы харакаты ешқашан касра болмайды. Осы ерекшелікке байланысты араб морфологиясында есімге де, етістікке де бірдей қолданылатын уазндар кездеспейді.

Ал М.Қашқари қолданған түркі тілдеріндегі есім мен етістік уазндарын етістіктің соңына жалғанатын دي "дии" қосымшасы арқылы ғана ажыратуға болады. Бірақ Диуанда فُعْلُنْدِي фуълундии уазн мен فَعْلَانِي фаәләддии уазны есімге қолданылған.

Сонымен қатар, араб тіліндегі уазн харакаттарының өзгеруі – олардың мағыналарының да өзгеруіне алып келеді. Мысалы, فاعِلٌ фаәил(ун) уазны мен فاعِلٌ

фааәлә уазнының айырмашылығы алғашқы уазнда – айн әрпі касралы, ал екінші уазнда – айн әрпі фатхалы. Сол себепті бұл уазндар бірдей уазндар деп есептелмейді. Ал М.Қашқари осы секілді бір харакаты өзгерген бірқатар уазндарды буын ерекшелігіне қарай, бір уазн деп есептеген. Мысалы, فَعْلَعَادِي фаәләади уазны, فُعْلُعَادِي фууъләади, فِعْلُعَادِي фиъиләади және فَعْلُعَادِي фаъиләади секілді уазндар бір уазн деп есептеледі. Яғни ләм әрпі сукунді қалған әріптері әртүрлі харакатты болып келген فُعْلُعَادِي фууъләади секілді уазндардың барлығы бірдей деп есептеледі.

Сөздерді құрылысына қарай белгілі бір уазндар негізінде топтастыру араб лингвисттерінің ежелден қолданып келе жатқан тәсілі. Араб морфологиясындағы кез келген уазн бірлігі бір сөздің семантикалық мағынасымен бірге, оның грамматикалық та мағынасының белгісі болады. Мысалы, араб тілінде فاعِلٌ фаәил уазны негізгі есімшені, مَفْعُولٌ мафъуул ырықсыз есімшені, مَفْعَلٌ мафъал істің орын алған жерін, اِسْتَفْعَلَ истафәлә бір нәрсені талап ету мағынасындағы етістікті білдіреді, فاعولٌ фаәуул – асырмалы шырай (сифату әл-мубәләға). Араб тілінде сөздерді осы уазндарға салу арқылы жаңа сөздер жасалынады және олар өзара ортақ грамматикалық мағынаға ие болады. Мысалы, فاعِلٌ уазнында жасалған كاتبٌ кәтиб (жазушы, жазып жатқан адам), باحثٌ бәхис (ізденуші), عاملٌ амил (жұмысшы, жұмыс істеуші) деген сөздердің барлығы اسم فاعِلٌ исм фаәил (негізгі есімше) болып тұр. مَفْعَلٌ мафъал (мафъил) уазнында жасалған مصنعٌ маснаъ (зауыт, бір нәрсенің жасалынатын жері), مدرسةٌ мәдраса (мектеп, сабақ оқылатын жер), مسجدٌ мәсжид (мешіт, сәждеге баратын жер), مأكَلٌ мә'кәл (тамактанатын жер) бір істің жасалатын орнын білдіреді. Бұл уазн араб тілінде اسم المكان исм әл-мәкән (мекен атауы) деп аталады. Сонда араб тіліндегі уазндар бір-біріне құрылымы жағынан ұқсас сөздердің ортақ үлгісі (формасы) ғана емес, сонымен бірге сол уазнға сай келетін сөздердің ортақ мағынасын да береді. Уазнды білу арқылы сол уазнда келген немесе келетін сөздің мағынасын

анықтауға болады. Араб тілінің осындай ерекшелігі сөздік құрастыру ісінде көп жеңілдіктер әкеледі. Көптеген сөздіктерде негізгі туынды сөз мағынасы сөз болмай, түбірдің мағынасы ғана беріледі. Мұндайда сөз іздеуші негізгі түбірдің мағынасына туынды уазн мағынасын қосу арқылы анықтай алады. Айталық, *مُؤَدَّب* *муәддәб* сөзінің мағынасын түсіндірме сөздіктен таппадық делік. Мұндай жағдайда осы сөздің түбірінің мағынасын қараймыз. Бұл сөздің түбірі *أَدَب* *әдәб* "әдеп", "тәрбие" деген мағына береді. Ал *مُؤَدَّب* *муәддәб* сөзінің уазны – *أَدَّب* *әддәбә* (тәрбиелеу) етістігінің ырықсыз есімшесі. Сонда *муәддәб* сөзі "әдепті", "тәрбиелі" деген мағына беретінін оның уазны арқылы таптық. Араб морфологиясы негізінен осындай уазндарды зерттейді. Мысалы, Антуан әд-Дахдах араб тіліндегі он алты мың етістіктің түрін тауып, оларды өткен және осы-келер шақта жіктей отырып, бұйрық райға дейін кесте түрде ұсынатын үлкен еңбегі жарық көрді /12/.

Ал М.Қашқари "Диуан луғат әт-туркте" қолданған уазндардың семантикалық реңкі жоқ, яғни уазнның өзі белгілі бір мағынаға ие емес. Мысалы, *فُعَلْدِي* фуғалдии және *فَعُول* фаъуул уазндары есімге немесе етістікке қатысты қолданылатындығын есептегенде, ешқандай мағынаға ие емес.

Әлемдік лингвистика бойынша араб тілінің морфологиясы өте көп зерттелген сала болып есептеледі. Бұл қатарда араб ғалымдарымен бірге өзге елдердің арабтанушы ғалымдары да бар. Мысалы, Гранде Б.М. /13, 126-128/, Яковенко Э.В. /14/, Белова А.Г. /15/. Г.Ж.Бүркітбай, Х.Еллек /16/. Бірақ арабтанушы шетел ғалымдарының, дәлірек айтсақ, батыс және орыс арабтанушыларының ұстанымдарында араб филологтарының ұстанымдарынан айтарлықтай өзгешеліктері бар. Мысалы, араб лингвисттері етістіктерді үш әріпті, төрт әріпті түбір етістік деп екіге бөліп және осы екі етістікке қосылған әріптің (аффикс) санына қарай, бір әріп қосылған үш әріпті туынды етістік (*الفعل الثلاثي المزيد بحرف*), екі әріп қосылған үш әріпті туынды

етістік (*الفعل الثلاثي المزيد بحرفين*), үш әріп қосылған үш әріпті туынды етістік (*الفعل الثلاثي المزيد بثلاثة أحرف*) деп бөледі. Сондай-ақ төрт әріпті туынды етістікті де бір әріп қосылған төрт әріпті туынды етістік (*الفعل الرباعي المزيد بحرف*) және екі әріп қосылған төрт әріпті туынды етістік (*الفعل الرباعي المزيد بحرفين*) деп бөледі. Араб ғалымдарының тәсілі бойынша етістіктерді түбір мен туынды уазндары бойынша жіктеу кестесі жұмыс соңындағы қосымшада көрсетілген. С.Рустамийдің пікірі бойынша, араб тіліндегі сөз уазны дауыссыздардан тұрып, дауыстылар сөз және форма жасау қызметін атқарғаны үшін аталған тәсілді ең дұрыс тәсіл деп есептеледі /17, 29/.

Батыс ғалымдарының аталған етістіктерді әріп қосылуына қарай жіктемей жалпы бабтарға топтастырады. Мысалы, *فَاعِل* фағалә, *فَاعِل* фағьалә, *فَاعِل* фаағалә, *أَفْعَل* афғалә, *تَفَعَّل* тәфағьалә, *تَفَاعَل* тәфаағалә, *انْفَعَلَ* инфағалә, *اِفْتَعَلَ* ифтғьалә, *اِفْعَلَّ* ифғаллә, *اسْتَفْعَلَ* истәфғалә. Осы қатарда келген уазндар ретіне сай I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX және X баб деп аталған. Бұдан өзге XI, XII, XIII, XIV және XV деген де бабтар бар. Бұл бабтар сирек қолданылады. Сондықтан араб тілі оқулықтарының көбінде олар айтылмай кетеді.

Егер араб тіліндегі сөздің уазнының өзгеруіне оның әріптерімен қоса харакаттары да әсер етсе, М.Қашқари қолданған түркі тілі уазндары әрдайым сөздің грамматикалық категориясына нұсқаушы бола алмайды. Мысалы, араб тіліндегі *فَعَلَ* фағала уазны өткен шақ негізгі етістің үшінші жақтағы етістігің уазны болса, *فَعِلَ* фуғилә уазны өткен шақ ырықсыз етістің үшінші жақтағы етістігің уазны болады. Ал М.Қашқари қолданған түркі тілдеріндегі уазндарда мұндай ерекшелік байқалмайды.

Араб лингвисттері мужәррад (түбір) пен мәзид (туынды) сөздерді сөздің құрамындағы негізгі түбір әріптер мен қосымша әріптерді анықтау арқылы бөлетін болса, М.Қашқари уазндағы түбір деп есептелетін фа, айн және ләм әріптері ғана бар сөздерді мужәррад (түбір), ал одан артық әріптер болса, мәзид (туынды) деп есептейді. Сонда М.Қашқаридің

түсінігіндегі мужәррад пен мәзид терминдері араб лингвисттерінің түсінігіндегі мужаррад пен мәзид терминінен айырмашылығы бар болып шығады. Мысалы, М.Қашқари *أَرْمُتْ* *армут* (алмұрт) сөзін *أَفْعُلْ* әфьул уазнында келгендіктен мазид деп есептейді. Егер араб тіліндегі қосымша әріптер сөздің түрленуі барысында түсіп қалып отыратын болса, М.Қашқари ұсынған түркі сөздерінің уазндық принципі бойынша, қосымша әріптің сөз түрлеріне байланысы жоқ болып шығады. М.Қашқари түркі тілдеріндегі кейбір уазндардың атқаратын қызметтері мен беретін мағыналарына қарап, олардың араб тіліндегі ұқсас уазндарын атап кеткен.

М.Қашқари "Диуан луғат әт-туркте" қолданған уазндардың санын қысқарту үшін кейде қарақаттардағы айырмашылықтарға қарамай оларды бір уазнға жинақтаған.

С.Рустамий әртүрлі қарақатты уазндарды бір уазн деп есептеп жалпы көлемі 52 уазн барын анықтайды, әрқайсысына мысал береді /17, 31-35/. Дегенмен С.Рустамий кейде бір уазнды екі рет қайталап берген. Мысалы, *فَعْلَال* фаьләәл, *فَعْلَل* фаьләл, *فَعْلَلْدِي* фаьләлдии, *فَعْلَال* фаьаал, уазндары екі рет қайталанған. М.Қашқари бірге берген әртүрлі қарақатты уазндарды бірізді жүйелемеген. Кейде оларды бір уазн ретінде берсе, кейде әрқайсысын жеке уазн ретінде беріп отырған. Мысалы, әртүрлі қарақатты *فَعْل* фаьал, *فَعْل* фаьл уазндарын қарақатының өзгеруіне байланысты жеке-жеке берсе, әртүрлі қарақатты *فَعَالُو* фаьалуу (фуьлуу, фиьалуу) уазнын қарақаттарының өзгергеніне қарамастан бір уазн ретінде берген. Сонымен қатар, М.Қашқари қолданған бірқатар уазндар қалдырылып кеткен. Мысалы, *فَعُول* фаьууул, *فَعُولِيْن* фуьуулиин, *فَعَالَان* фаьалъаан, *فَعَالَا* (فعالو) фаьааләә (фаьаалуу, фиьаалии), *فَعْلَالَل* фаьләәләл, *فَعْلَلْدِي* фаьалъалдии уазндары кестеде жоқ.

Араб тіліндегі *ع* айн әрпі қазақ тілінде әртүрлі транскрипцияланып жүр. Біз оны орыс тіліндегі айыру белгісі болып табылатын "ь" белгісімен беруді жөн көрдік. Диуандағы құрамында мад әрпі

бар және мад әрпі жоқ өзара ұқсас уазндарды бір-бірінен ажырату үшін мад әріптері болып табылатын алиф, уау және иә әріптерін екі рет жазуды таңдаймыз, ал түркі сөздерін транскрипциялауда мад әріптерін екі рет жазуды қолданбаймыз. М.Қашқари түркі тілінде созылыңқы әріптің келу тәртібін араб тіліндегі секілді өзінің алдындағы әріп қарақатына сай алған. Яғни қасрадан (й) кейін созылыңқы "иә" әрпі, дамадан (у) кейін созылыңқы "уау" әрпі келген. Бұл араб тілін білмейтіндерге жеңіл болу үшін шартты түрде таңдалған белгілер ғана. Ал М.Қашқари араб әрпімен жазған түркі сөздерінің транскрипциясын бергенде А.Егеубай сияқты қазақ тіліне тән - ұ, - ү, - ө, - е, - ы, - і әріптерін қолданбадық. Себебі М.Қашқаридің нақты сол әріптерді таңбалағаны күмәнсіз емес. Біз М.Қашқари қолданған алиф немесе фатханың орнына қазақ тіліндегі "а", кейде "ә" әрпін, иә немесе қасраның орнына "и" немесе "й" әрпін, уау немесе даманың орнына "у" әрпін беру принципін ұстандық. Бұл принципті ұстану ескерткіштегі сөздерді түсінуде кирил әріптерін қолданатын барлық халыққа түсінікті болу мақсатынан шығады. Ал мад әрпінің үстіне белгі қою, айн әрпін (') белгісімен айқындау және латын әліпбиін қолдану жылдамдыққа кедергі келтіреді. Сондай-ақ - ғ, - һ сияқты араб, түркі тілдеріне ортақ әріптерді және түркі тілдеріне тән "ң" әрпін беруде орыс ғалымдарының тәсілін немесе латын әліпбиін қолдануды тиімсіз деп таптық.

Әртүрлі қарақатты *فَعْل* фаьал уазны. М.Қашқари есімдер мен етістіктерге ортақ бір ғана уазнды қолданған. Ол әртүрлі қарақатты *فَعْل* фаьал уазны. Бұл уазнның құрамына *فَعْل* фаьул, *فَعِل* фаьил, *فَعْل* фуьал, *فَعْل* фуьул, *فَعِل* фуьил, *فَعْل* фиьал уазндары да кіреді және ол "Диуан луғат әт-туркте" ең жиі қолданылған уазн деп есептеледі. Мысалы, *أَغْر* *ағир* (ауыр), *تُرُق* *тузақ* (тұзақ). М.Қашқари бұл уазнды Диуанның "Жамь бәйнә әс-сәкинәйн" тарауынан басқа барлық тараулардың есімдерінде және "Ғамза" кітабының етістік бабында қолданған қалған тараулардың етістік баптарында бұл уазн қолданылмаған. Егер Диуандағы Ғамза тарауының осы уазн

бойынша етістік бабындағы сөздерге қарасақ, олардың соңында *دي* "дии" қосымшасы бар. Мысалы, *أُتِرْدِي* утурди (кесті, киды), *أَتِشْدِي* атишди (атысты).

Ал әл-Фараби "Диуан әл-әдәбта" есімге қатысты қолданылатын бұл уазндарды және араб тілінің табиғатына сай осы уазндармен қатар жүретін *فَعَلَة* фаьалә(тун), *فُعْلَة* фуьлә(тун), *فَعْلِي* фаьалии(ун) тәрізді уазндарды қатар берген, әрі "Диуан әл-әдәбта" осы уазндар жиі қолданылған.

Араб тілінде өткен шақ және түбір етістіктің уазны болып есептелетін *فَعَلَ* фаьалә уазнының ортаңғы әрпінің харакатына қарай үш түрі болады. Олар: *فَعَلَ* фаьалә, *فَعُلَ* фаьулә және *فَعِلَ* фаьилә. Осы уазннан басқа уазндардың ешқайсысының варианттары немесе түрлері болмайды. Ал М.Қашқари түркі етістіктеріне қатысты бір уазнның бірнеше варианттарын немесе түрлерін беріп отырады. Оған "Диуанда" кездесетін уазндарға жасалған талдауда көз жеткізуге болады.

М.Қашқаридің әл-Фарабиден айырмашылығы – осы уазндарға ортақ бір уазнды негіз етіп алуы және оларды уазнның ішінде сөз әріптерінің әліпбилік реті бойынша беруі. Ал әл-Фараби осы уазндардың әрқайсысын жеке топтастырады.

М.Қашқари Диуанда етістіктің тоғыз уазнын берген. Олар:

1. *فَعَلَ* ортаңғы әрпі *محرکة الحشو في حرکاته* харакатты әртүрлі харакатты фаьал уазны;

2. *فَعُلْدِي* айн әрпі *مسکنة الحشو واللام في حرکاته* мен екінші ләм әрпі сукунді қалған әріптері әртүрлі харакатты фаьләлдии уазны;

3. *فَعْلْدِي* ләм әрпі *محرک الحشو في حرکاته* сукунді қалған әріптері әртүрлі харакатты фаьалдии уазны;

4. *فَعْلَعْلْدِي* екі ләм әріптері сукунді қалған әріптері харакатты фаьаләлдии уазны;

5. *فَعْلَالْدِي* айн *وَفَعْلَالْدِي* мен ләм әріптерінен кейін мад әріптері (алиф, уау, иә) келген фаьааләдии (фаьууләдии, фаьииләдии) уазны;

6. *فَعْلَعَالْدِي* ләм әрпі сукунді, екінші айн әрпінен кейін мад әрпі келген фаьаләадии уазны;

7. *فَعْلَعَالْدِي* бірінші ләм әрпі сукунді, екінші ләм әрпінен кейін мад әрпі келген фаьаләләдии уазны;

8. *فَعْلَالْدِي* айн әрпі сукунді ләм әрпінен кейін мад әрпі келген фаьләадии уазны.

9. *فَعْلْدِي* фаьләддии фа әрпі әртүрлі харакатты, айн әрпі сукунді дәл әрпі шаддалы уазн.

Солардың біріншісі – *فَعَلَ* фаьал уазны есім мен етістікке қатар қолданылған. Бірінші уазннан басқаларының барлығының соңында *دي* "дии" қосымшасы бар. Бұл "түркі тіліндегі есім сөз бен етістік уазнындағы басты айырмашық *دي* "дии" қосымшасы" деген тұжырым жасауға әкелуі мүмкін. Бірақ М.Қашқари *فَعْلَانْدِي* фаьләндии уазнын есімге ғана қолданған.

Әртүрлі харакатты *فَعْلْدِي* фаьалдии уазны. Бұл уазнның құрамына *فَعْلْدِي* фаьулди, *فَعْلْدِي* фаьилдии, *فَعْلْدِي* фуьалдии, *فَعْلْدِي* фуьулдии, *فَعْلْدِي* фуьилдии, *فَعْلْدِي* фиьалдии уазндары кіреді. М.Қашқари аталған уазнды Диуанның Һамза мен Жамь бәйнә әс-сәкинәйн кітабынан басқа алты кітаптың етістік бабында қолданған. Диуан етістіктерінде *فَعْلْدِي* фаьалдии уазны мен *فَعْلْدِي* фаьләлдии уазнынан басқа уазндар сирек қолданылған. Бұл туралы әр уазнға түсініктеме бергенде айтамыз. Етістікке қолданылатын *فَعَلَ* фаьал уазны мен *فَعْلْدِي* фаьалдии уазндарының еш айырмашылығы жоқ. Себебі М.Қашқари *فَعَلَ* фаьал уазнын Һамза кітабының етістіктер бабында *دي* "дии" қосымшасынсыз бергенімен, реестрге таңдап алған барлық етістіктерінде *دي* "дии" қосымшасы бірге берілген және осы екі уазнда келген сөздердің бір-бірінен уазн тұрғысынан еш айырмашылығы жоқ. Мысалы, Һамза кітабының етістік бабында *فَعُلَ* фуьул уазнында келген *أُبْشِدِي* убушди (өбісті, сүйісті) етістігі мен Сәлим кітабының етістік бабында *فَعْلْدِي* фуьулдии уазнында келген *قُبْرْدِي* қубурди (орнынан тұрғызды) етістіктерінің құрылымы бірдей. Бірақ З.-А.М.Әуезова Диуанның орыс тіліндегі аудармасында уазндардың барлығында етістіктерді соңындағы *دي* "дии" қосымшасынсыз берген /мысалы, 18, 199/. Ал қазақ, түрік, ұйғыр және өзбек

тілдеріндегі аудармаларында /мысалы, 19, 87/, /20, 176/, /21, 237/ және /22, 74/ етістіктің соңына жалғанатын "дй" қосымшасы көрсетіледі. Біздің ойымызша, етістік уазнын бергенде М.Қашқари ұстанымына сәйкес "дй" қосымшасымен берген дұрыс еді. Себебі етістік бұл қосымша арқылы есімнен өзгешеленіп тұрады. Осы салыстырудан кейін "М.Қашқари Һамза кітабының етістік бабында қолданған *فَعَلَ* фаьал уазнын *فَعَلَدِي* фаьалдй деп қабылдау қажет" деген нәтижеге қол жеткіземіз.

Сонда түркі тілдеріндегі есім мен етістік уазндары да араб тіліндегідей бірдей болмайды екен. Сонымен қатар, араб тілінде етістікті есімнен ажыратып тұратын, түркі тіліндегідей "дй" қосымшасы жоқ. Бірақ араб тілінде етістікті есімнен айыратын басқа белгілері бар.

Сөзімізді М.Қашқари қолданған морфологиялық уазндарға үлкен зерттеулер жасалу керек деген оймен түйіндегіміз келеді.

1. Халидов. А.Б. Словари Исхака ал-Фараби и Махмуда ал-Кашгари (из истории лексикографии в Средней Азии X-XI вв)// Письменные памятники и проблемы истории культуры народов востока. Ч.4. М. 1987. – 67 б.
2. أبو إبراهيم إسحاق بن إبراهيم الفارابي. ديوان الأدب. تحقيق أحمد مختار عمر. القاهرة: الهيئة العامة لشؤون المطابع الأميرية، 1974. ج 1.
3. Эбу Ибраһим Исхақ әл-Фараби. Диуан әл-әдәб. Баспаға әзірлеген Ахмад Мұхтар Омар. – Каир: әл-Һәйәту әл-аммату лишуун әл-матабиғ әл-әмирия, 1974. I том, – 482 б.
3. Кононов А.Н. Советская тюркология. 1972. №1. 3-18стр.
4. Кононов А.Н. Советская тюркология. 1973. №1. 3-10стр.
5. Халидов А.Б. Советская тюркология. 1984, №4 84-91 стр.
6. Халидов. А.Б. Словари Исхака ал-Фараби и Махмуда ал-Кашгари (из истории лексикографии в Средней Азии X-XI вв)// Письменные памятники и проблемы истории культуры народов востока. Ч.4. М. 1987. 67 б.
7. Дербісалиев. Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. – Алматы: Рауан, 1995. – 238 б.
8. Қалиева Ш.С. Творчество Исмаила ал-Джаухари и его место в арабской филологии. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 140 б.

9. عبدہ الراجحي. التطبيق الصرفي. الإسكندرية: دار المعرفة الجامعية، 2000.
- Абдуһу әр-Ражиһи. әт-Татбиқ әс-сарфи. – Александрия: Дәр әл-мағрифа әл-жамиғия, 2000. – 218 б.
10. أبو محمد عبد الله جمال الدين بن هشام الأنصاري. شرح قطر الندى وبلّ الصدى. تحقيق محمد محيي الدين عبد الحميد. بيروت: المكتبة العصرية، 2005.
- Эбу Мұхаммед Абдуллаһ Жәмәлуддин ибн Һишам әл-Ансари. Шарх Қатр ән-нәдә уа бәллу әс-садә. Баспаға әзірлеген Мұхаммед Мухиддин Абдулхамид. – Бейрут. әл-Мактаба әл-асрия. 2005. – 454 б.
11. القواعد الأساسية في النحو والصرف. بيروت: مؤسسة نصر للثقافة. 1981 ج 1.
- Әл-Қауағид әл-әсәсия фи ән-наһу уа ас-сарф. – Бейрут: Муссаса Наср лис-сәқафа, 1981. I том. – 250 б.
12. أنطوان الدحداح. معجم تصريف الأفعال العربية. بيروت: مكتبة لبنان. 1999.
- Антуан әд-Дахдах. Муъжәм тасриф әл-афъал ал-арабия. – Бейрут: Мактаба Лубнән, 1999. – 528 б.
13. Гранде Б.М. Морфологические и лексические выражение грамматических категории в семитских языках // Проблемы востоковедения. №3. М. 1956. С. 126-128.
14. Яковенко Э.В. Неправильные глаголы арабского языка. М. Восточная литература. 2000. – 728 с.
15. Белова А.Г. Историческая морфология арабского языка. – М.: Вост. лит. 1994. – 208 с.
16. Бүркітбай Г.Ж., Х.Еллек. Араб тілінің морфологиясы. Алматы, 2000. – 190 б.
17. Салима Рустамий. "Девону лұғати-т-тук"даги лингвистик атамалар. –Тошкент, 2006. – 184 б.
18. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк. / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М.Ауэзовой. Индексы составлены Р.Эрмесом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
19. Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-турк): 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктемесін жазған А.Егеубай. – Алматы: Хант, 1997. II том, – 528 б.
20. Divanü lügat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. – Ankara: Türk tarih kurumu basimevi, 1985. I cild, – 530 б.
21. مه هومت قه شقه رى. توركى تيللار ديوانى (ديوانو لوغاتيت تورك). نورومجي: شينجاك خه لق نه شريباتى، 1984. 3 نوم.
- Қашқарий М. Түркий тиллар дивани. – Үрүмчи: Шыңжан халық нашриәти, III том, 1984. – 613 б.
22. Муталлибов С.М. Махмуд Кошғарий. Туркий сузлар девони. Таржимон ва нашрга

тайёрловчи Муталлибов С.М. – Т. 2. – Тошкент: Узбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1961. – 427 с.

В данной статье сопоставляются морфологические вазны (формы) Махмуда

Кашгарского в "Диван лугат ат-турк" с арабскими морфологическими вазнамы.

In given article are compared morphological vazn (forms) which used Mahmud Kashgary in "Diwan lugat at-turk" with Arabian morphological vazn (forms).

Н. Парпиев

АРАБ ЕСІМДІК КАТЕГОРИЯСЫНА ҚАТЫСТЫ АТАУЛАРДЫ ҚАЗАҚШАЛАУ ЖОЛДАРЫ

Қазақ тілінде араб грамматикасына арналған оқулық жазу барысында авторлар міндетті түрде термин мәселесін қарастыруға мәжбүр.

Терминге анықтама беретін болсақ, К. Аханов «Тіл білімінің негіздері» атты кітабында былай дейді: «Жалпы тіл-тілдің лексикасында ғылым мен техниканың алуан түрлі салаларында қолданылатын арнаулы сөздер бар. Олар терминдер деп аталады» /1, 161/. Осы тұрғыда басқа сөздермен салыстырғанда терминдердің ерекшелігі неде? Бірінші ерекшелік бойынша, сөз өзінің полисемантикалық қасиетіне байланысты мәтінге, контекске байланысты түрлі-түрлі мағынада жұмсалып, көп мағыналы болып келсе, ал терминдер негізінен бір мағынада ғана қолданылуы тиіс. Демек, бір мағыналы болу терминдерге тән, басты қасиет.

Мысалы, артикль, артикуляция, бос етістіктер деген терминдер қандай бір контексте қолданылсын, олардың әрқайсысы әрдайым өзіне тән негізгі бір ғана мағынасында қолданылады және сол бір ғана мағынасында ұғынылады.

Екінші қасиеті терминдер ғылым мен техника саласында қолданылуына байланысты олардың көркем сөзге тән эмоционалды бояу, экскрессивті қызмет сияқты қосалқы функциялары болмайды.

Сондықтан да бір тілден екінші тілге терминдерді аударуда оның басты белгілері қатаң түрде ескерілуі тиіс, олар: нақтылық, сәйкестік, бірмағыналылық. Сонымен қатар терминге балама беруде оның қысқалылығы және ықшамдылығы ескерілуі қажет. Сонымен қатар терминге

балама табуда оның әуезді, яғни естілуі құлаққа жағымды, бөтен, ұнамсыз ассоциация тудырмайтын болуы керек. Терминнің осы қасиеттерін басшылыққа ала отырып, араб тілі грамматикасының терминдерін қазақшалауда мына мәселелерді ескеру қажет: араб тіліндегі грамматикалық терминдерді қазақ тілінде қолдану аясының сәйкестігі, өзге тілдердегі терминдердің қазақ тіліндегі аудармасын білу, оқулық не оқу құралдарының авторлары не құрастырушылары қолданған терминдерді зерделеу. Осы мәселелерді ескере отырып, терминдерді аударудың мына жолдарын қолданған жөн:

1. Қазақ және араб грамматикасының категорияларының атауларын аударуда толықтай сәйкес келетіндерін сол қалпында қалдыру. Мысалы зат есім, сын есім, жалғау, септік, етістік т.б.

2. Терминдердің мағынасына сай аудармасын беру, мысалы үстеу, айқындауыш т.б.

3. Қазақ тілінде жоқ грамматикалық атауларды араб тіліндегі үлгісін сол күйінде қалдыру. Мысалы, масдар, хал, нақыс етістік т.б.

Дегенмен де араб тілі мен қазақ тілі жүйесінің өзгешелігі кейбір терминдердің баламасын беруде қиындықтар туғызатынына дау жоқ. Сондықтан да осындай мәселелерді жүзеге асыруда араб тілінің есім сөзге қатысты кей терминдерді кеңірек қарастырайық.

Араб тілі грамматикасында есім сөздер өзгертін (муғраб - معرب) және өзгермейтін (мабни - مبني), яғни